

Beate Børresen
Lise Grimnes
Sigrun Svenkerud

MUNTLIG KOMPETANSE

FAGBOKFORLAGET

Muntlig kompetanse

Beate Børresen, Lise Grimnes
og Sigrun Svenkerud

Muntlig kompetanse

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2012 by
Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

ISBN: 978-82-450-2735-8

ISBN (trykt): 978-82-450-1130-2

Tilrettelagt for e-bok: John Grieg, Bergen

Forsidedesign ved forlaget
Forsidefoto: Crestock / © MaxFx, RF

Boken er utgitt med støtte fra
Det faglitterære fond

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven.
Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarfremstilling
bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

Forord

Dette er en praktisk bok. Et av målene med den er å gi elever, lærere og lærerstudenter perspektiver på og redskaper til utvikling av muntlig kompetanse. Derfor presenterer vi forskning på muntlige ferdigheter generelt og antyder ferdighetenes plass i læreplaner og skole. For å gjøre det enklere har vi pekt ut noen sentrale muntlige kompetanser og sjangre som er relevante i arbeidet med muntlige ferdigheter. Kompetansene og sjangrene behandles i hvert sitt kapittel, og vi gir både en generell presentasjon av aktuell forskning på området og forslag til konkrete arbeidsmåter og øvelser. Noen av øvelsene er laget for at elevene skal trene enkeltferdigheter eller bli mer bevisst grunnleggende trekk og problemer. Andre øvelser er i tillegg knyttet til konkrete fag. Øvelsene er ment som forslag og inspirasjon for læreren til å lage tilsvarende øvelser for akkurat det elevene arbeider med for tiden. Vi har ikke sagt noe om hvilken alder øvelsene passer best for. Det er slikt læreren best kan vurdere selv, men vår erfaring er at eldre elever godt kan arbeide med øvelser som også passer for de yngre, mens det selvsagt ikke gjelder den andre veien.

Mange lærere vil umiddelbart tenke: Skal vi gjøre enda mer? Vi svarer: Nei, du skal gjøre det du allerede gjør, men mer systematisk og gjennomtenkt. Det er det vi vil hjelpe deg med.

Boken springer ut av arbeidet med lokal læreplan i muntlige ferdigheter i Skedsmo kommune som Beate Børresen og Lise Grimnes startet i 2009. Lise Grimnes hadde ansvar for den muntlige fortellingen i planarbeidet, basert på arbeid som er gjort i Skedsmo kommune siden

2004 i samarbeid med Marianne Sundal. Beate Børresen utviklet resten av planen i samarbeid med sin kollega ved Høgskolen i Oslo og Akershus, Bo Malmhester. Første utkast av planen ble presentert for fagfolk og lærere på et seminar høsten 2009. Deler av den ble testet ut av lærere i Skedsmo, og deres erfaringer ble skrevet inn. Flere av øvelsene og arbeidsmåtene er utviklet enten på forespørsel fra lærerne eller i samarbeid med dem og deres elever. Planen ble vedtatt våren 2010, og i skoleåret 2011–2012 ble det holdt kurs på alle skolene i kommunen.

Etter hvert så vi at materialet vi hadde utviklet, kunne være av interesse også for andre, men at det trengte å bli satt inn i en mer generell sammenheng med en forskningsbasert innramming. Det har vi gjort med denne boken.

Bidragsyterne til boken er førstelektor Beate Børresen ved Fakultet for lærerutdanning og internasjonale studier, Høgskolen i Oslo og Akershus. Hun har arbeidet med filosofiske samtaler i barnehage og skole siden 1997. Hun har skrevet bøker, utviklet læremidler, holdt kurs og startet tre studier i filosofi med barn og unge ved Høgskolen i Oslo og Akershus. De senere årene har hun særlig arbeidet med muntlige ferdigheter med utgangspunkt i erfaringene med filosofi med barn og lærerstudenter. Børresen er ansvarlig for kapitlene 2–7 og 9–10.

Lise Grimnes har en master i pedagogikk fra Universitet i Oslo som omhandler muntlig fortelling og læring (PFI). Hun har siden 2003 jobbet som frilans forteller og kulturformidler, gjennom forestillinger for Den kulturelle skolesekken og som kursholder for elever og lærere i grunnskolen og videregående skole. Grimnes er ansvarlig for kapittel 8.

Sigrun Svenkerud er høgskolelektor ved Høgskolen i Buskerud og arbeider med en doktorgrad om muntlige ferdigheter ved Institutt for lærerutdanning og skoleforskning ved Universitetet i Oslo. Svenkerud er ansvarlig for kapittel 1. Hun har også skrevet deler av kapitlene 3 og 9.

Innhold

DEL 1 INNLEDNING

1 Muntlig kompetanse 13
Innledning 13
Kunnskap om muntlige ferdigheter 14
Et kort historisk tilbakeblikk på muntlige ferdigheter i skolen 15
Fem grunnleggende ferdigheter i Kunnskapsløftet 16
Grunnleggende ferdigheter og lærerutdanningen 27
Hva skal elevene lære? — Om ulike muntlige sjangre 29
Læring og muntlige ferdigheter 31
Hvordan er det i dag? — Omfanget av muntlige aktiviteter i klasserommet 35
Muntlighet i undervisning og undervisning i muntlighet 37
Muntlighet i undervisningen 38
Undervisning i muntlig 43
Talevegring 48
Muntlig som forutsetning for like muligheter 51
Oppsummering 53
Mot en muntlig didaktikk 54
Referanser 55

2 Generelle råd 61
Tren muntlige ferdigheter i hele klassen samlet 62

Tenk langsiktig og tverrfaglig, og tren jevnlig 63
Be elevene om hjelp 63
Organiser bord og stoler 64
Lærerens rolle 64
Fordel ordet 65
Kommentarer fra sidelinjen 68
Tenkepauser 68
Alle må lytte 69
Ta stilling 69
Skriv på tavla 71
Ha et metanivå 72
Metasamtale 72
Ta vare på elevenes arbeid 72

DEL 2 MUNTLIGE KOMPETANSER

3 Lytte 77
Hva er å lytte? 77
Forskjellige perspektiver 79
Hvorfor lytte? 80
Skolen 82
Direkte og indirekte lytteundervisning 84
Arbeidsmåter og øvelser 88
Referanser 94

4 Å stille spørsmål 95
Lærerens spørsmål 96
Elevenes spørsmål 98
Pauser 101
Respons 101
Arbeidsmåter og øvelser 103
Referanser 114

5 Argumentere 115
Argumentasjon i skolen 117
Begrunnelser og logikk 121
Lærerens rolle 125
Arbeidsmåter og øvelser 127
Referanser 139

6 Vurdere 141
Kritisk evne 141
Relativisme 142
Vurdering 144
Arbeidsmåter og øvelser 145
Referanser 152

DEL 3 MUNTLIGE SJANGRE

7 Samtale 155
Samtaler i skolen 159
Filosofiske samtaler 165
Forskjellige typer samtale 167
Samtaleregler 174
Lærerrollen og praktiske ting 176
Arbeidsmåter og øvelser 179
Referanser 192

8 Muntlig fortelling 195
Hva er muntlig fortelling? 196
Muntlig fortelling i skolen 198
Forskning og muntlig fortelling 201
Hvorfor bruke den muntlige fortellingen i undervisningen? 202
Arbeidsmåter og øvelser 208
Referanser 230

9 Framføring 231
Framføring og retorikk 233
Framføring og identitet 234
Framføring og lærerrolle 236
Hjelp elevene 237
Arbeidsmåter og øvelser 238
Referanser 252

DEL 4 VURDERING AV MUNTLIG KOMPETANSE
10 Vurdering av muntlige ferdigheter 255
Vurdering i dialog mellom lærer og elev 259
Vurdering i samtale og framføring 260
Elevene setter opp mål og kriterier 263
Varier vurderingsmetodene 265
Muntlig eksamen 266
Eksempler 266
Referanser 270

Stikkordregister 271

Del 1

Innledning

Muntlig kompetanse 1

Innledning

Denne boken er først og fremst skrevet for lærere og lærerstudenter, og skal bidra til kunnskap om arbeid med muntlige ferdigheter i skolen. Boken presenterer også forslag til øvelser som kan brukes for å trene på ulike muntlige ferdigheter i klasserommet. Vi har i denne boken valgt å legge vekt på tre muntlige sjangre: å fortelle – å samtale – å presentere.

Som gjennomgangen senere i kapitlet vil vise, finnes det ulike måter å kategorisere muntlige sjangre på. Ulike faktorer, som form, innhold og funksjon eller hensikt kan være bestemmende for hva som skiller dem fra hverandre. Bakgrunnen for vårt utvalg av sjangre er basert delvis på læreplanenes krav, delvis på bakgrunn av den praksisen som vi ser i skolen i dag, der mye av den muntlige aktiviteten omfattes av sjangrene vi har valgt.

Elevene trenger kompetanse på mange områder for å beherske en sjanger. Det er flere ting som er viktige for å gjøre en god presentasjon, for eksempel argumentasjon, lytting, og vurdering, sammen med andre retoriske ferdigheter. Vi har lagt vekt på noen kompetanseområder som er viktige innenfor de fleste muntlige sjangrene: å lytte – å stille spørsmål – å argumentere – å vurdere.

Boken er bygget opp med en teoretisk innledning, deretter drøftes og eksemplifiseres de enkelte muntlige sjangrene og kompetanseområdene i hvert sitt kapittel. Disse kapitlene er todelte, med en beskrivende del og en praktisk del med forslag til oppgaver og øvelser der de muntlige sjangrene kan gjøres til mål for undervisningen.

Kunnskap om muntlige ferdigheter

For å kunne arbeide med å øke kvaliteten og læringsutbyttet på et fagfelt eller et ferdighetsområde, trengs det et metaspråk og et analyseapparat som både forskere, lærere og elever kan bruke. Et spørsmål er om lærerne har tilstrekkelig kunnskap og bevissthet om muntlige ferdigheter til å undervise og veilede elevene i de sentrale muntlige sjangrene. Neste spørsmål blir hva forskningen kan bidra med for å utvide begrepsapparatet og gi innsikt i hva som er nødvendige forutsetninger for å drive en god muntlig undervisning. Hensikten med dette kapitlet er nettopp å vise til forskning som gir slik kunnskap om muntlige ferdigheter.

Muntlig kompetanse er å kunne bruke og forstå ulike muntlige sjangre. Lytteevne og kommunikasjonsevne er avgjørende i alle sammenhenger der mennesker møtes, og den muntlige kompetansen består både i vår evne til sosial samhandling i det daglige, og vår evne til å legge fram tanker og synspunkter i formelle sammenhenger. Målet med opplæring i muntlige ferdigheter er blant annet at alle elever skal få erfaring med ulike muntlige roller og anledning til å prøve dem ut for å øve opp et språklig register av uttrykksmåter. Elevene skal få mulighet til å møte ulike diskurser, knyttet til ulike fag og emner i ulike språksituasjoner, og ikke bare det uformelle hverdagsspråket. Når elevene skal lytte og gi tilbakemeldinger, presentere, framføre, lage forestillinger, diskutere og argumentere i fagene, må de kjenne fagenes språklige normer og uttrykksmåter.

Vektleggingen på den muntlige kompetansen er et bidrag til å oppfylle de overordnede dannelsesmålene i skolen om å utdanne elevene til demokratisk medborgerskap. Prinsippet om tilpasset opplæring og bruken av individuelle opplæringsplaner betyr ikke at skolen som samfunnsinstitusjon basert på fellesskap, samspill og mangfold er blitt mindre viktig. Alle grupper har elever med ulike forutsetninger, der det for noen er naturlig, morsomt og enkelt å være aktiv, mens det for andre er vanskelig eller ubehagelig å uttrykke seg muntlig foran medelevene og læreren. Trening i demokrati betyr at alle elever må få anledning til å komme til orde i klasserommet, og at elevenes bidrag verdsettes. Læ-

rerne må ha kompetanse til gi konkrete tilbakemeldinger, også korrigerende, på elevenes deltakelse. Samtidig som undervisningen skal være rettet mot enkeltelevenes behov, må det utvikles en klasseromskultur der alle kommer til orde og blir hørt, og der alle elevene lærer og trener på ulike former for muntlig kommunikasjon.

Et kort historisk tilbakeblikk på muntlige ferdigheter i skolen

I 1878 gjorde Odelstinget et vedtak: «Undervisningen i Almueskolen bør saavidt muligt meddeles paa Børnenes eget Talemål». I Lov om grunnskolen fra 1969 (Grunnskolelova 1969), § 40.1, ble vedtaket tatt inn og gitt en tydeligere form. I dagens opplæringslov heter det at «I den munnlege opplæringa avgjer elevane og undervisningspersonalet sjølve kva for talemål dei vil bruke. Undervisningspersonalet og skoleleiinga skal likevel i størst mogleg grad ta omsyn til talemålet til elevane i ordval og uttrykksmåtar (Opplæringslova 1998 § 2-5). Konsekvensen av odelstingsvedtaket og lovparagrafene er at skolen og læreren ikke bør normere talemålet til elevene. Dette gjelder i alle fag. Bestemmelsene setter vårt land i en særstilling sammenlignet med både nordiske og europeiske land, og Norge blir ofte vist til som et foregangsland når temaet er talemålet i skolen (Venås 1982, s. 175).

Alle læreplanene de siste hundre årene har definert muntlig tale som en del av opplæringen (Ytreberg 1995). I Normalplanene fra 1920-årene står det at «barna skal lære […] å tale morsmålet sitt naturlig, greit og tydelig» (Normalplan 1925, s. 14). Normalplanen fra 1939 la til grunn at eleven skulle lære å snakke greit og tydelig uten grove formmessige feil, ved blant annet å få eleven interessert og gjennom øving (Normalplan 1939 s. 46). Mønsterplanen fra 1974 har klare retningslinjer for arbeid med muntlig norsk på alle klassetrinn. Den ga taleopplæring en sentral plass. Elevens evne til å snakke morsmålet skulle utvikles og muntlig bruk av språket var ett av seks hovedemner i norsk (M74, s. 96 og 103). Også i mønsterplanene fra 1987 (M87) blir det lagt vekt på det muntlige aspektet i norskfaget. Det er viktig at undervisningen bygger

på språket og erfaringene elevene har, og at den første skrive- og leseopplæringen skal ta utgangspunkt i elevenes talemål (M87 s. 134). M87 skisserer seks delmål for bruk av muntlig, som alle handler om bruk av talemål og utvikling av elevenes muntlige kompetanse. I læreplanverket for den 10-årige grunnskolen som kom i 1997, er *Lytte og tale* ett av tre hovedelementer i norskplanen. Det ble også innført karakter i muntlig norsk på ungdomstrinnet med denne reformen. I tillegg er bruken av muntlig som arbeidsform eller -redskap i elevenes læringsprosesser understreket. Dette er knyttet til den sosiokulturelle tilnærmingen som finnes i planen, der språk er læringens viktigste faktor. I Kunnskapsløftet (K06, 2006) finner vi den samme vektleggingen av språket som redskap for læring (Dysthe 2007). I tillegg er muntlig enda tydeligere framhevet gjennom å være definert som en av de fem grunnleggende ferdighetene som skal vektlegges i alle fag. Sammenlignet med tidligere læreplaner er det nytt i Kunnskapsløftet at vurderingssystemet er bygget opp rundt de grunnleggende ferdighetene. (Berge 2007). I vurderingen av elevenes kompetanse i de ulike fagene skal det tas hensyn til de grunnleggende ferdighetene. Elevenes muntlige ferdigheter (sammen med de andre grunnleggende ferdighetene) blir dermed gjenstand for vurdering i en grad de ikke tidligere har blitt. De nye eksamensformene på 10. trinn, med forberedelsestid og etterfølgende muntlig framføring, tydeliggjør også de muntlige ferdighetenes plass i skolen.

Fem grunnleggende ferdigheter i Kunnskapsløftet

Endringer i styringsdokumenter og læreplaner i Norge skjer ikke uavhengig av internasjonale tendenser. Det gjelder også for innføringen av de grunnleggende ferdighetene. Valget av de fem grunnleggende ferdighetene: å kunne uttrykke seg muntlig, å kunne uttrykke seg skriftlig, å kunne lese, å kunne regne og å kunne bruke digitale verktøy, må ses i sammenheng med internasjonale trender. Det er særlig to arbeider som er viktige i denne sammenhengen, som begge har til hensikt å definere hvilken kompetanse som kan bidra til at elever lykkes i utdanning og arbeidsliv. Det første er OECDs DeSeCo-prosjekt, som står for «Definition and Selec-

tion of Competencies». Prosjektet ble igangsatt i 1997, og oppdraget var å definere nøkkelkompetanser som er nødvendige for å lykkes i utdanningsløpet. Kompetansen ble definert i tre kategorier *1: Kunne bruke redskaper*, *2: Samspill i heterogene grupper*, *3: Handle autonomt* (DeSeCo 2005). I den første kompetansen må begrepet redskaper forstås vidt, det handler om å mestre språk, kunnskap, lover osv., i tillegg til fysiske verktøy. Den andre kompetansen er relasjonelt orientert og handler om å kunne danne og delta i sammensatte og komplekse sosiale grupper og å kunne sette seg inn i og ha forståelse for andres standpunkt. Den tredje kompetansen omfatter blant annet at individer kan tenke og handle selvstendig og utvikle strategier for å nå mål (Knain 2005).

Omtrent samtidig med OECE sitt DeSeCo-prosjekt, introduserte UNESCO «United Nations Literacy Decade 2003–2012, Literacy as freedom» (Unesco 2003). En viktig del av strategien som ble anbefalt der, var å definere mål for *literacy* som grunnleggende ferdigheter på alle nivåer i utdanningssamfunnet. Vi har ikke noen fullgod oversettelse av begrepet literacy til norsk, men oftest brukes termen språkkyndighet. Slik det brukes av UNESCO, har begrepet et vidt meningsinnhold: «Evnen til å identifisere, forstå, tolke, skape, formidle, beregne og bruke trykte og skrevne materialer i ulike sammenhenger.» Nettopp *i ulike sammenhenger* må understrekes her, alle språklige aktiviteter foregår i en bestemt sosial og kulturell kontekst og er knyttet til en sosial og kulturell praksis. Vi bruker språket i bestemte situasjoner og til bestemte formål (Gee 1990, Street 2003). Språkpraksisen varierer mellom grupper og samfunnssjikt, avhengig av behovene deltakerne har. Hvert fag har også sin språklige praksis og sine måter å framstille kunnskap på. Vi må vite hvordan kunnskapen skal uttrykkes, og hvilke normer som gjelder for hvert enkelt fag. Å lære fagspråk og begreper knyttet til fag er en viktig del av språkkyndigheten, og det er helt sentralt i undervisning og læring av muntlige ferdigheter.

Dette var altså bakgrunnen da Stortinget nedsatte Kvalitetsutvalget i 2001, som skulle vurdere innhold, kvalitet og organisering av grunnopplæringen i Norge. Både nasjonale evalueringer og de norske PISA-resulta-

tene hadde konkludert med at grunnskolen hadde forbedringsområder, blant annet ble elevenes basiskompetanse vurdert til å være for dårlig og lærerkompetansen for lav. Kvalitetsutvalget leverte sin innstilling i juni 2003: «I første rekke» der det ble foreslått å vektlegge en rekke basiskompetanser. Muntlig kompetanse var ikke nevnt som en av disse. Etter at Kvalitetsutvalgets utredning var levert, og flere evalueringer av Reform 97 var gjennomført, kom Stortingsmelding 30 (2003–2004): «Kultur for læring». Departementet velger her å vektlegge fem ferdigheter, og «å kunne uttrykke seg muntlig» er en av dem. De fem ferdighetene faller innenfor DeSeCos første kategori av nøkkelkompetanser: «Å kunne bruke redskaper». Muntlig må, som de andre grunnleggende ferdighetene, likevel ses i sammenheng med skolens dannelsesprosjekt, der evne til muntlig formidling og kommunikasjon er en vesentlig del av vår danning på tvers av skolens fag.

De grunnleggende ferdighetene i K06 er tverrfaglige. Det vil si at lærere i alle fag har ansvar for denne delen av opplæringen. I K06 er ferdighetene uttrykt på ulik måte og i varierende grad i læreplanene for fag, avhengig av hvordan ferdighetene blir forstått og hvilken funksjon de har som en del av kompetansen i faget. For å styrke arbeidet med de grunnleggende ferdighetene i alle fag kom det i januar 2012 *Rammeverk for grunnleggende ferdigheter* fra Utdanningsdirektoratet (2012). Her blir de grunnleggende ferdighetenes funksjon og progresjon beskrevet. Rammeverket skal brukes av læreplangrupper som arbeider med å utvikle og revidere læreplaner i K06. Allerede i 2011 startet Utdanningsdirektoratet revidering av læreplanene for norsk, samfunnsfag, naturfag, matematikk og engelsk, der hensikten er å tydeliggjøre de fem grunnleggende ferdighetene og legge til rette for god progresjon gjennom hele opplæringsløpet. De reviderte læreplanene skal gjelde fra skoleåret 2013–2014.

Muntlige ferdigheter i Kunnskapsløftet

I fagplanene uttrykkes innholdet i den muntlige kompetansen på ulike måter. Elevene skal kunne kommunisere, samhandle og holde kontakt med andre i alle sosiale sammenhenger: skole, arbeid, hjem og fritid.

De grunnleggende ferdighetene knyttes altså både til et nytteperspektiv: de er redskaper for læring og avgjørende for videre utdanning og arbeid, og et dannelsesperspektiv: ferdighetene er nødvendige for utdanningen av demokratiske medborgere. I rammeverket for de grunnleggende ferdighetene er muntlige ferdigheter delt inn i fire områder, som ivaretar begge perspektivene.

- *Forstå og vurdere* omfatter de reseptive aspektene ved muntlige ferdigheter, og innebærer å lytte, tolke og vurdere muntlig tekst og vise respekt for den som taler.
- *Utforme* omfatter bruk av ulike uttrykksmåter som støtte i både spontan og forberedt tale.
- *Kommunisere* omfatter det å uttrykke meninger, drøfte problemstillinger og strukturere og tilpasse egen muntlig tekst til mottakere, innhold og formål.
- *Reflektere og vurdere* omfatter å lytte til, gi respons, videreutvikle innspill fra andre og fremme egne meninger i spontane og forberedte samtaler.

En endring for muntlig som kommer med Rammeverk for grunnleggende ferdigheter (2012) er at betegnelsen «å kunne uttrykke seg muntlig» er endret til «muntlige ferdigheter». Den opprinnelige formuleringen åpnet for en forståelse av muntlige ferdigheter som utelukkende produktive, mens begrepet «muntlige ferdigheter» viser til et forhold mellom en som ytrer seg og en som lytter. «Muntlige ferdigheter» synliggjør ferdighetens dialogiske aspekt, som også gjenspeiles i rammeverkets første område for muntlig: *å forstå og vurdere*.

Med Kunnskapsløftet er altså muntlige ferdigheter blitt sentralt på en helt ny måte. Muntlighet skal gjennomsyre alle fag på alle trinn, og er ikke lenger bare norsklærerens ansvar. Det er blitt et ansvar også for matematikklærere så vel som lærere i kroppsøving og RLE. Både i praksis i skolen og i tidligere læreplaner for grunnskole, videregående skole og lærerutdanning er det norskfaget som tradisjonelt har hatt hovedansvaret for muntlige ferdigheter. Fremdeles er det nok slik at norskfaget har